

Ovaj projekat finansira
Evropska unija

„Prema Evropskoj Uniji - Ključni problemi socijalnog uključivanja u BiH“

dr. Žarko Papić, mr. sci. Maida Fetahagić

Sarajevo, April 2019.

FSU u BiH • ФСУ у БиХ • ZSU u BiH • SIF in BiH

Branilaca Sarajeva 47 • 71000 Sarajevo • Tel + 387 33 219 313 • Fax + 387 33 219 314

Email: sif@sif.ba • Web <http://www.sif.ba>

Ova publikacija proizvedena je uz finansijsku podršku Evropske unije i UNICEF-a. Sadržaj publikacije isključiva je odgovornost Fondacije za socijalno uključivanje u BiH i Inicijative za bolju i humaniju inkluziju i ne predstavlja nužno stajalište Evropske unije i UNICEF-a.

Sadržaj

UVOD	4
1. Ka novoj koncepciji razvoja – nužnost novog pristupa	5
2. Definicije socijalne isključenosti	6
3. Metodološke ocjene stepena socijalne isključenosti – razlike, prednosti i nedostaci	13
4. Socijalna isključenost u BiH – ključni problemi	19
4.1. Socijalni položaj djece i mladih i demografska situacija	19
4.2. Siromaštvo, nužnost politika socijalnog uključivanja	21
4.3. Osobe sa invaliditetom – socijalno uključivanje vs. diskriminacija	25
4.4. Gender aspekti socijalne isključenosti	26
4.5. Osobe treće dobi – situacija i osnovni problem	27
4.6. Etnički uzroci socijalne isključenosti	28
4.7. Politička participacija i civilno društvo – stanje i politička isključenost	29
5. Strategije i politike socijalnog uključivanja u BiH – situacija, očekivanja i rezultati ...	30
6. Zaključci	31
ANEKS 1	33
ANEKS 2	34

UVOD

Projekat „Izgradnja zagovaračke platforme za socijalnu uključenost u Bosni i Hercegovini“ implementiraju Fondacija za socijalno uključivanje u BiH (u daljem tekstu: FSU u BiH) i Inicijativa za bolju i humaniju inkluziju (IBHI), uz finansijsku podršku Evropske komisije (u daljem tekstu: EK) i UNICEF-a BiH. Prva komponenta projekta je „Jačanje pristupa pravima i značaju marginalizovanih grupa kroz iniciranje i pripremu Strategija socijalnog uključivanja u entitetima i Brčko Distriktu“. U okviru pomenute prve komponente planirana je izrada dva dokumenta i Studije.

Prvi dokument je: “Prema Evropskoj Uniji – Ključni problemi socijalnog uključivanja u BiH”

Drugi dokument je: “Prema Evropskoj Uniji - Preporuke za unapređenje socijalnog uključivanja u BiH”

Studija: “Osnove i uputstva za pripremu Strategija socijalnog uključivanja u entitetima i Brčko Distriktu”

Ovo je prvi od navedenih dokumenata, koji nastoji da definiše pristup i koncepciju Strategija socijalnog uključivanja imajući u vidu situaciju u svijetu i u BiH, te posebno, proces priključivanja Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: BiH) Evropskoj uniji koji traži razvoj politika socijalnog uključivanja. Analiza ključnih problema socijalnog uključivanja usmjerena je na identifikaciju brojnih osnovnih problema ranjivih grupa, kratku analizu uzroka i posljedica, te analizu javnih politika (strategija, zakona) od značaja za socijalno uključivanje. Pri tome se vodilo računa o njenoj namjeni, uključivanju marginalizovanih grupa u zagovaranje i pripremu Strategija socijalnog uključivanja. Dakle, izbjegavao se akademski pristup u korist pristupa čitkosti dokumenata za sve zainteresovane. Dijelovi ovog dokumenta (2. i 3. posebno), analiziraju sadržaje socijalnog uključivanja s obzirom da je ta tema nova za mnoge.

Istovremeno imamo u vidu da UNDP BiH priprema “Izvještaj o humanom razvoju BiH 2018 – Socijalna uključenost” čija se finalizacija očekuje tokom 2019. godine. Situaciona analiza i preporuke tog Izvještaja bit će korišteni u radu na, gore spomenutim, drugom dokumentu i Studiji.

Opisani pristup u skladu je sa konceptom projekta – uključivanje marginalizovanih grupa u pripremu javnih politika i strategija sljedeći moto “Ništa o nama bez nas”. Istovremeno, time se ostvaruje partnerstvo sa donosiocima odluka.

1. Ka novoj koncepciji razvoja – nužnost novog pristupa

Početak 21. vijeka, svijet se suočio sa prvom krizom globalizacije (2008). BDP BiH je za godinu dana (2008-2009) opao za 8,3%, a nivo BDP-a iz 2008. dostignut je ponovo tek 2013.¹ Osnovni pokazatelji socio-ekonomskog razvoja BiH za 2017. godinu dati su u Aneksu 1.

Riječ je o krizi koncepta globalizacije zasnovanog na neoliberalizmu, “tržišnom fundamentalizmu” koji je povećao nejednakosti u svjetskim razmjerama, smanjio globalnu kupovnu moć, te proizvodne kapacitete nerazvijenog svijeta suočio sa manjkom tražnje. Decenijama je to “pokrivano” vještačkim oživljavanjem tražnje, te je formiran “finansijski balon” koji čine krediti, bankarske pozajmice i transakcije i državne obveznice. Taj “balon” je 2014. bio devet puta veći od svjetskog godišnjeg BDP-a.²

Nestabilnost postojećeg koncepta globalizacije vodi ka novoj krizi na šta direktno ukazuje upozorenje MMF-a iz februara 2019. koje najavljuje krizu krajem 2019. i 2020. godine.

Definisanje radikalno novog koncepta razvoja počinje sa 1990. godinom u okviru UN-a sa konceptom Humanog razvoja. Osnovu koncepta čini stav da je čovjek sredstvo i cilj razvoja. Razvoj ljudskog potencijala je osnova humanog razvoja.³ Ekonomski razvoj je važan, ali ne sam po sebi. Njegov kvalitet i ravnomjerna distribucija, te rast mogućnosti ljudi, pozitivno utiču na sam ekonomski razvoj.

Milenijumski razvojni ciljevi (UN, 2000-2015) su sljedeći korak u razvoju novog koncepta. Svih osam ciljeva usmjereno je na jačanje ljudskih potencijala i jednakosti (vidi Anex 1).

Sljedeći korak je usvajanje ciljeva održivog razvoja (UN, 2015-2030). Svih 17 ciljeva i 160 indikatora za mjerenje njihovog ostvarivanja razvijaju i konkretizuju novi, humani, koncept razvoja (vidi Aneks 1) sa naglaskom na održivom razvoju i cjelovitom pristupu povezujući tri dimenzije: ekonomski razvoj, socijalno uključivanje i održivost životne sredine. Socijalno uključivanje je osnovni alat za realizaciju ovog koncepta i njegovih ciljeva.

Ako je čovjek sredstvo i cilj razvoja onda mora biti uključen, bez ikakve diskriminacije, u razvoj društva. Da bi to bilo moguće, važne su politike socijalnog uključivanja i njihova puna implementacija čime se kao proces razvija uključujuće društvo.

Zato socijalno uključivanje traži nove socijalne politike, ali i više od toga, nove pristupe u svim politikama razvoja, te otvara prostor novom konceptu humanog, održivog razvoja.

To istovremeno znači i identifikaciju prioriteta strategija i politika socijalnog uključivanja. Osnovni fokus treba biti na ljudskim resursima, od samog početka razvoja tih resursa. Dakle, rani razvoj i jednake mogućnosti djece u obrazovnom sistemu, zaštita porodica sa djecom (što je istovremeno u funkciji i demografske obnove u BiH) podrška mladima u zapošljavanju do punog uključivanja u društvene procese.

¹ IMF, Country Report no 14/189 Bosnia and Herzegovina, July 2014, p. 20

² Više vidi; F. Čaušević; Globalization, Southeastern Europe, and the World Economy (edition Routledge, New York, 2015, p. 23

³ Vidi; UNDP: “Beyond transition -towards inclusive, societies”, Bratislava 2011.

Za marginalizovane grupe socijalno uključivanje je od najvećeg značaja; njime se ostvaruju njihova ljudska prava i, najvažnije od svega, razvija se društvo jednakih mogućnosti što i jeste cilj humanog razvoja.

2. Definicije socijalne isključenosti

Pojam "socijalne isključenosti" nastao je u evropskim debatama 1980-ih, kada je uglavnom više raspravljano o prostornom isključivanju, a javlja se i kao odgovor na nezadovoljstvo pristupom siromaštvu koji je bio usmjeren samo na prihode.

Koncept socijalne isključenosti evoluirao je s konceptom socijalnih prava, utemeljenim u ideji evropske socijalne države. Unutar diskursa o građanskim pravima, socijalnim pravima i socijalnoj pravdi, status "socijalno isključenih" nije samo shvaćen kao nedostatak pristupa robi, već i kao nedostatak pristupa pravima. Ako je siromaštvo definirano u odnosu na dohodak ili materijalnu deprivaciju, socijalna isključenost je definirana u odnosu na socijalna prava kao što su pravo na rad, stanovanje, zdravstvene usluge i obrazovanje.

Ured Vlade Velike Britanije za međunarodni razvoj (DFID) definirao je socijalnu isključenost kao proces kojim se određene skupine sistematski stavljaju u podređen i nepovoljan položaj, jer su diskriminirane na temelju njihove nacionalne pripadnosti, rase, religije, seksualne orijentacije, kaste, porijekla, spola, dobi, invalidnosti, zaraženosti HIV-om, migracijskim statusom ili mjestom prebivališta. Diskriminacija se javlja u javnim institucijama, kao što su pravni sistem ili obrazovne i zdravstvene usluge, kao i u okvirima društvenih institucija.

Pojam socijalne isključenosti usko je vezan za pojam siromaštva, oni su međusobno ovisni i povezani, iako nužno ne uvjetuju jedno drugo. U početku se nastojalo jasno razgraničiti ova dva pristupa, te se najčešće naglašavalo kako je siromaštvo jednodimenzionalni, a isključenost višedimenzionalni koncept.

Danas je, u skladu sa holističkim pristupom razvoju, proširen i pojam siromaštva. Siromaštvo je multidimenzionalno u karakteru i različitostima. Ljudi su siromašni ako nemaju dovoljno sredstava za svoje materijalne potrebe i ako ih uvjeti isključuju iz aktivnog sudjelovanja u djelatnostima koje se smatraju uobičajenima u društvu. Višedimenzionalnost siromaštva očituje se u stanju koje obilježava dugotrajna ili stalna uskraćenost resursa, sposobnosti, mogućnosti izbora, sigurnosti i moći koje su nužne za odgovarajući životni standard i ostvarenje drugih građanskih, ekonomskih, političkih, kulturnih i socijalnih prava.

Amartya Sen siromaštvo shvata kao odsustvo mogućnosti slobode izbora i ostvarenja ljudskih potencijala, razvoja i životnog blagostanja. Sen siromaštvo tumači kao uskraćenost sposobnosti, jer se pristup sposobnosti fokusira na živote ljudi, ne samo na resurse koje ljudi imaju u obliku posjedovanja ili korištenja potrebnih predmeta koje imaju. „Često se smatra da su dohodak i bogatstvo glavni kriteriji čovjekovog uspjeha. Predlaganjem bitnog pomaka fokusa sa sredstava življenja na stvarne mogućnosti koje osoba ima, pristup sposobnostima

cilja na posve korjenitu promjenu standardnih evaluacijskih pristupa koji se široko primjenjuju u ekonomiji i društvenim istraživanjima.“⁴

Odnos između siromaštva i socijalne isključenosti nije samo pitanje uzroka i posljedice, već i toga kako pojmove opisujemo i stavljamo u širi društveni kontekst. Siromaštvo se može posmatrati kao samo jedna od dimenzija šireg pojma socijalne isključenosti. U savremenom konceptu socijalne isključenosti u EU, siromaštvo se upravo posmatra kao jedan od mnogih oblika deprivacije koje zajedno čine stanje socijalne isključenosti.

Zvaničan koncept Evropske Unije usmjeren je na politiku socijalne uključenosti. Vijeće EU je izložio i zvanične definicije tri najvažnija pojma.

Socijalna isključenost predstavlja “proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i spriječeni u punom učestvovanju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije. Ovo ih udaljuje od mogućnosti, zaposlenja, prihoda i obrazovanja, kao i od društvenih mreža koje postoje unutar zajednice. Tako oni imaju malo mogućnosti pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osjećaju nemoćnim i nesposobnim da uzmu kontrolu nad odlukama koje utječu na njihov svakodnevni život” (Vijeće EU, 2004: 8).

Socijalna uključenost predstavlja “proces koji omogućuje da oni koji su u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti dobiju mogućnost i sredstva koja su potrebna za puno učešće u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu i postizanju životnog standarda i blagostanja koji se smatraju normalnim u društvu u kojem žive. Ona osigurava njihovu veću participaciju u donošenju odluka što utječe na njihove živote i ostvarenje osnovnih prava” (Vijeće EU, 2004: 8).

Siromašni pojedinci ili porodice su oni čiji su resursi (dobra, novčani prihodi i usluge iz javnih i privatnih izvora) toliko mali da ih isključuju iz minimuma prihvatljivog načina života u državi članici u kojoj žive (Vijeće EU, 1975).

2.1. Humani razvoj i socijalna isključenost/uključenost

Humani razvoj- Pristup usmjeren na ljude

UN su, objavljivanjem prvog izvještaja o humanom razvoju (Human Development Report - HDR) 1990. godine, uvele koncept humanog razvoja sa holističkom vizijom razvoja koja u centar svih razvojnih procesa stavlja ljude: svi aspekti života - ekonomski, socijalni, politički, kulturni i okolinski, gledaju se iz perspektive širenja sloboda izbora i mogućnosti i unapređenja ljudskih života.⁵ Paradigma humanog razvoja naglašava dva istovremena procesa: formiranje ljudskih sposobnosti i načina kako ih ljudi koriste. Stoga je to svrha, cilj

⁴ A.Sen (2017), Ideja pravednosti, Znanje d.o.o., Zagreba, str. 243.

⁵ Porijeklo pojma humanog razvoja duguje se vizijama Mahbub ul Hag-a, pakistanskog ekonomiste koji je želio da se svjetski ekonomski i društveni napredak ocjenjuje na drugačiji način, odmičući se od uobičajenih analiza dohodka i ekonomskog rasta. Pristup humanom razvoju duboko je inspiriran pionirskim radovima Amartya Sena o ekonomiji blagostanja, društvenom izboru, siromaštvu i nestašici, te razvojnoj ekonomiji. Senovi „pristup mogućnostima“ i poimanje “razvoja kao slobode“, pružio je osnov za novu paradigmu u ekonomiji i u društvenim naukama općenito.

za društvene i političke procese, kao i strategija. Odnosi se na procese i rezultate razvoja kao proširenje izbora, sposobnosti i sloboda ljudi.

Prvi HDR 1990. afirmiše humani razvoj kao proces širenja izbora ljudi i nivoa dostignutog blagostanja. To je srž ideje o humanom razvoju. Nakon više od 20 godina prakse i akademskih radova o humanom razvoju i pristupu baziranom na mogućnostima, HDR 2010 redefinira humani razvoj: „Humani razvoj je širenje ljudskih sloboda da ljudi žive dug, zdrav i kreativan život; da unaprijede ciljeve koje imaju razloga da vrednuju; i da aktivno učestvuju u oblikovanju pravednog i održivog razvoja na zajedničkoj planeti. Ljudi su i korisnici i pokretači humanog razvoja, i pojedinačno i u grupama.“

Izvještaj iz 2010. uvodi i poseban indeks koji uzima u obzir nejednakost, čime se pitanje socijalne isključenosti stavlja u prvi plan globalne rasprave.⁶

Socijalna isključenost: uskraćeno sudjelovanje

U kontekstu humanog razvoja, socijalna isključenost se vidi kao proces i rezultat. To je proces koji određene pojedince gura na margine društva i sprječava njihovo puno sudjelovanje u relevantnim društvenim, ekonomskim, kulturnim i političkim procesima. Kao rezultat, označava status i karakteristike isključene osobe. Status socijalne isključenosti ima mnogo dimenzija - siromaštvo, nedostatak osnovnih kompetencija, ograničene mogućnosti zapošljavanja i obrazovanja, kao i neadekvatan pristup socijalnim i društvenim mrežama i aktivnostima. Razlikovanje isključenosti kao "proces" i "statusa" važno je za razumijevanje dinamičkih odnosa između različitih dimenzija socijalne isključenosti.

Prema Senu, proces društvene isključenosti suštinski je povezan s uskraćivanjem slobode i može rezultirati smanjenjem ljudskih sposobnosti⁷. Smanjene sposobnosti na jednom polju mogu biti odgovorne za uskraćenosti u drugim područjima života, što dodatno potiče proces socijalne isključenosti. Sen to tumači kao 'nedostatak sposobnosti' i vjeruje da socijalna isključenost igra instrumentarnu ulogu. Socijalna isključenost je višedimenzionalna, uključujući ekonomske, društvene i građanske dimenzije. Deprivacija u jednoj dimenziji može ojačati uskraćenosti u drugoj, a te višestruke deprivacije mogu rezultirati socijalnom isključenošću.

Društvena isključenost ne znači samo materijalnu deprivaciju, već i osjećaje inferiornosti, otuđenja, gubitka i sramote. Biti socijalno isključen je i status i samopoimanje. Socijalna isključenost odražava status pojedinca u odnosu na opće društvo, što je mnogo više od siromaštva u prihodima.

Isključivanje je generirano djelovanjem (ili nedjelovanjem) osobe, grupe ili institucije. Suprotnost socijalnoj isključenosti je društvena jednakost, gdje nije riječ samo o „inkluziji“,

⁶ HDR 2010 uvodi Indeks humanog razvoja u odnosu na nejednakosti (Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI). IHDI uzima u obzir nejednakosti u sve tri dimenzije Indeksa humanog razvoja (HDI), smanjujući time njegovu vrijednost za gubitak u raspodjeli prihoda, obrazovanja i zdravlja, tj. vrijednost nejednakosti. Vidjeti: Technical note 2 na http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2016_technical_notes.pdf.

⁷ Senov pristup sposobnosti temelji se na idejama „funkcija“ i „sposobnosti“. 'Funkcioniranje' je ono što pojedinac može učiniti ili biti u vođenju života, kao što je imati zdravo tijelo, biti obrazovan, imati samopoštovanje, sudjelovati u životu zajednice itd. 'Mogućnosti' su kombinacije različitih funkcija koji omogućuju pojedincu da vodi život kakav on ili ona cijeni. Vidjeti detaljnije u: Sen, Amartya (2001), *Development as Freedom*, Oxford University Press, Great Britain

već o proširenju mogućnosti za sudjelovanje u ekonomskim, društvenim i građanskim procesima koji se smatraju „normalnim“ u društvu. Time je koncept usko povezan s pristupom humanog razvoja i ističe ograničene slobode i faktore koji doprinose socijalnoj isključenosti: diskriminatorne prakse, nejednake odnose moći i institucionalne prepreke koje onemogućavaju pristup javnim službama i političkoj participaciji.

Socijalna uključenost: proširenje mogućnosti

Socijalna uključenost se odnosi na 'preraspodjelu socijalnih prilika' među svim segmentima stanovništva. Može se procijeniti prema kriteriju "kvalitete života" koje ljudi cijene. Uključuje sudjelovanje i integraciju u institucije i društvene mreže.

Socijalna uključenost ne podrazumijeva jednostavno preokretanje socijalne isključenosti u smislu statusa. Elementi procesa socijalnog uključivanja koji pridonose prevladavanju socijalne isključenosti (poput sudjelovanja i uključenosti) imaju unutarnju vrijednost. Socijalna uključenost uključuje najmanje dva koraka. Jedan je uklanjanje prepreka u širem smislu: prepreke za sudjelovanje i pristup resursima i mogućnostima. Drugi je promicanje promjena u stavovima. Iako postoje zakonske strukture, potrebne su politike za kultiviranje solidarnosti, suzbijanje ukorijenjenih društvenih predrasuda i poticanje sudjelovanja pojedinaca koji se suočavaju s preprekama. Sve su ovo važni elementi procesa socijalnog uključivanja, koji uključuje promjenu stavova prema onome što je prihvaćeno kao "normalno".⁸ Promicanje socijalne uključenosti zahtijeva razumijevanje temeljnih uzroka socijalne isključenosti, kao što su diskriminatorne radnje, neuspjeh u odgovornosti države i njenih institucija te strukturne neučinkovitosti. Socijalna uključenost također zahtijeva njihovo rješavanje. Zato, pristup utemeljen na ljudskim pravima može biti važno političko sredstvo.

EU je unaprijedila koncept socijalnog uključivanja putem izravnih politika u državama članicama. Koncept također prolazi kroz proces "ponovnog otkrivanja" kroz program Europa 2020. strategiju rasta EU za ovo desetljeće. Kontinuirana evolucija koncepta socijalne uključenosti odražava potrebu za analizom višestruke deprivacije izvan prihoda, korak prema pristupu humanom razvoju, odnosno konceptualnoj konvergenciji između socijalnog uključivanja i humanog razvoja.

Socijalna isključenost, socijalna uključenost i humani razvoj

Socijalna uključenost i humani razvoj postali su značajni u posljednje dvije decenije, iako su se u velikoj mjeri razvili neovisno jedan o drugome.

Humani razvoj je cilj razvoja; socijalno uključivanje je sredstvo za njegovo ostvarenje. Socijalna uključenost uključuje uklanjanje prepreka koje sprečavaju ljude da ostvare svoje sposobnosti. Međutim, socijalna uključenost je više od "nedostatka isključenosti". Humani razvoj se samo djelomično postiže smanjenjem socijalne isključenosti. Postizanje humanog

⁸ Uspješne politike socijalnog uključivanja, podržane učinkovitim mehanizmima provedbe, pokazale su da predrasude ne treba prenositi s jedne generacije na drugu. Na primjer, u većini zemalja OECD-a društvene norme koje su isključile žene ili segregirane manjine u 1960-ima postale su društveno neprihvatljive do kraja 1990-ih.

razvoja zahtijeva promišljene inkluzivne procese koji proširuju ljudske slobode i stvaraju uključivo društvo u kojem je raznolikost izvor snage.

Tri se koncepta međusobno nadopunjuju. Paradigma humanog razvoja dodaje vrijednost socijalnoj isključenosti i uključenosti. Humani razvoj je ujedno i okvir vrednovanja, kao i politički okvir djelovanja. Humani razvoj kao okvir analize identificira nedostatke i nejednakosti u mogućnostima za razvoj sposobnosti koje doprinose socijalnoj isključenosti. Osim toga, ocjenjuje rezultate procesa socijalne uključenosti kroz različite pokazatelje. Kao politički okvir vođen djelovanjem, humani razvoj ima za cilj osnažiti ljude da slijede bolje socijalno, kulturno i privredno okruženje. Pomaže u identificiranju pristupa koji se bave socijalnom isključenošću, uzima u obzir kontekst - proširenje fokusa izvan isključene populacije. Nadalje, humani razvoj pomaže identificirati strukturne neuspjehe koji sprečavaju ljude da razviju svoje sposobnosti.

Socijalna isključenost i uključenost dodaju vrijednost humanom razvoju osiguravajući perspektivu procesa ili, drugim riječima, „djelovanje” socijalne isključenosti na koncept humanog razvoja. To osnažuje sam pojam djelovanja koji postoji unutar okvira humanog razvoja jer ispituje mehanizme isključenosti, zašto su ljudi isključeni, kao i uzroke djelovanja koji su doveli do isključenosti. Djelovanje⁹ je stoga ključni element u proučavanju socijalne isključenosti i zajednički nazivnik između socijalne uključenosti i humanog razvoja.

2.2. Identifikacija socijalne isključenosti

Mjerenje socijalne isključenosti povezano je s definicijom socijalne isključenosti. Usvojeni su različiti pristupi za definiranje socijalne isključenosti u zemljama u razvoju. To uključuje napore kako bi se utvrdilo imaju li ljudi koristi od općeg napretka ili padaju ispod prosjeka postignuća. Pristupi se mogu temeljiti na unaprijed stvorenim idejama o tome koje su skupine isključene ili na anketama koje procjenjuju koje skupine se smatraju isključenim. Ne može postojati niti jedan skup pokazatelja koji bi bio jednako relevantan za sve kontekste, jer je isključenost različita u državama pojedinačno, posebno kad se radi o zemljama različite razvijenosti ili dohodovnih grupa, a i regionalno i globalno.

Prikupljanje višedimenzionalnih podataka - uključujući ekonomske, društvene i političke dimenzije - od ključne je važnosti za učinkovito osmišljavanje i praćenje politika, te ispravno usmjeravanje na smanjenje grupnih nejednakosti i povećanje socijalne uključenosti. Bez takvih podataka teško je znati koja je vrsta akcije potrebna i da li je bila učinkovita.

Za identifikaciju socijalne isključenosti koriste se kvantitativni i kvalitativni podaci, a postoje i različiti ne-monetarni i subjektivni pokazatelji, koje je potrebno istražiti u međuzavisnim odnosima. Nedostaci s kojima se suočavaju isključeni su višedimenzionalni i

⁹ Pojam „djelovanje” zaslužuje objašnjenje. U originalu, na engleskom jeziku to je riječ „agency”, ali taj pojam Sen koristi u njegovom starijem i potpunijem smislu, za osobu koja djeluje i ostvaruje promjene i čiji uspjesi mogu biti cijenjeni u svjetlu sopstevih vrijednosti i ciljeva. Detaljnije: Sen, Amartya (2001), *Development as Freedom*, Oxford University Press, Great Britain. (U našem kontekstu, možda je akter, cjelishodniji termin. Prim. autora).

preklapaju se. Koja od dimenzija je najvažnija za isključivanje određene skupine ovisi od specifičnosti i konteksta zemlje¹⁰.

2.3. Uzroci i oblici socijalne isključenosti

Isključujući procesi mogu imati različite dimenzije:

- Politička isključenost može uključivati uskraćivanje građanskih prava kao što je političko sudjelovanje i pravo na organiziranje, a također i na osobnu sigurnost, vladavinu prava, slobodu izražavanja i jednake mogućnosti.
- Ekonomska isključenost uključuje nedostatak pristupa tržištima rada, kreditima i drugim oblicima "kapitalne imovine". Iako ovo isključenje ima važnu ulogu u reprodukciji nejednakosti, ono je i samo rezultat nejednakosti, pristupa resursima, zapošljavanja, obrazovanja i javnih usluga.
- Društvena isključenost može poprimiti oblik diskriminacije u nizu dimenzija, uključujući spol, etničku pripadnost i dob, što smanjuje mogućnost takvim skupinama da dobiju pristup socijalnim uslugama i ograničava njihovo učešće na tržištu rada. Socijalna isključenost često je posljedica procesa diskriminacije ili „drugacijeg“ na temelju kulturnog, društvenog i / ili rasnog identiteta. Takva diskriminacija može generirati snažne isključive procese. U kontekstu društvenog statusa i identiteta, može se govoriti i o isključenosti na osnovi: spola, kaste, rase, etničke pripadnosti i kulture, religije, seksualne orijentacije, porijekla, dobi, invalidnosti, zaraženosti HIV-om.
- Kulturna isključenost odnosi se na stepen prihvatanja i poštivanja različitih vrijednosti, normi i načina života.

Ti su odnosi međusobno povezani i preklapaju se, te obzirom na složenost uticaja na pojedince, nemoguće je identificirati jedan specifičan uzrok u kontekstu socijalne isključenosti.

Isključenost može biti uzrokovana prostornim nejednakostima koje uključuju nejednakosti između ruralnih i urbanih područja, kao i između geografski pogodnih i ugroženih područja. Prostorni nedostaci mogu biti posljedica udaljenosti mjesta što fizičkim osobama otežava sudjelovanje u širim društveno-ekonomskim procesima.

Isključenost može biti posljedica migracija, koje mogu djelovati i kao način iseljavanja iz siromaštva i kao uzrok socijalne isključenosti. Migranti u ruralnim i urbanim sredinama, na primjer, često nemaju ista politička, socijalna i ekonomska prava kao ostali građani grada.

2.4. Važnost dinamike socijalne isključenosti

Socijalna isključenost, kao proces, može uključivati sistemsko uskraćivanje prava na resurse i usluge i uskraćivanje prava na sudjelovanje pod jednakim uslovima u društvenim odnosima na ekonomskim, socijalnim, kulturnim ili političkim prostorima.

¹⁰ Naprimjer: U nekim društvima ili među nekim skupinama, učešće na tržištu rada može biti temeljni element oko kojeg se spajaju drugi elementi deprivacije, dok je na drugom mjestu vjerski identitet možda važniji faktor.

Moguće je identificirati tri tipa stavova i društvenih praksi koji rezultiraju isključenjem.¹¹ One mogu biti svjesne ili nesvjesne, namjerne ili nenamjerne, eksplicitne ili neformalne. Oni su:

1. Mobilizacija institucionalne pristrasnosti: odnosi se na postojanje "dominantnog skupa vrijednosti, uvjerenja, rituala i institucionalnih postupaka koji djeluju sistemski i dosljedno u korist određenih osoba i skupina na štetu drugih". Ovaj mehanizam djeluje bez svjesnih odluka onih koji predstavljaju status quo.
2. Društveno zatvaranje: To je način na koji „društvene kolektivnosti nastoje maksimizirati nagrade ograničavanjem pristupa resursima i mogućnostima na ograničeni krug prikladnih“. To uključuje monopoliziranje određenih mogućnosti koje se temelje na grupnim atributima, kao što su rasa, jezik, socijalno porijeklo i religija. Državne institucije uzrokuju isključenost kada namjerno diskriminiraju u svojim zakonima, politikama ili programima.
3. Nepravilna praksa: odnosi se na razlike između pravila i njihove provedbe. Institucije neslužbeno održavaju isključenost kada radnici u javnom sektoru reflektiraju predrasude svog društva kroz svoj položaj; na taj način institucionaliziraju neku vrstu diskriminacije.

2.5. Uticaj socijalne isključenosti

Postojanje socijalne isključenosti otežava postizanje određenih društvenih ciljeva, kao što je smanjenje siromaštva i pothranjenosti, jer često postoje skrivene prepreke koje ne dopiru do socijalno isključenih. Socijalna isključenost općenito uključuje isključivanje u više od jedne dimenzije, a one se mogu međusobno pojačati. Na primjer, kombinacija ekonomskog i obrazovnog isključivanja otežava napredak na oba fronta.

Nedvojbeno je da veće siromaštvo socijalno isključenih skupina utiče na slabije zdravstvene i obrazovne razine, osobito kada je njihovo siromaštvo kombinirano s udaljenošću i nedostatkom infrastrukture i socijalnih usluga.

Socijalna isključenost može rezultirati disparitetima u raspodjeli dohotka, pri čemu najbogatiji segmenti stanovništva zemlje primaju najveći dio nacionalnog dohotka. Dohodovna nejednakost proizlazi iz nejednakosti u raspodjeli imovine kao što su zemljište, pristup kapitalu i pristup obrazovanju (što utiče i na ljudske sposobnosti). Tako nejednakosti jačaju socijalnu isključenost.

Kulturna isključenost također može rezultirati ambivalentnošću prema obrazovanju, što dodatno povećava nejednakost dohotka.

Postoje dokazi da je ekonomski rast pozitivno povezan s jednakošću. Jedno objašnjenje za to je da uz veću jednakost postoji više ulaganja u obrazovanje, zdravlje i prehranu. Postoje i dokazi koji pokazuju da politike usmjerene na suzbijanje socijalne isključenosti mogu dovesti do pravednijih oblika rasta budući da isključene skupine postupno dobivaju veći pristup obrazovanju, zapošljavanju i poslovnim mogućnostima.

¹¹ Prema: <https://gsdrc.org/topic-guides/social-exclusion/dynamics/social-exclusion-as-a-process/>

No, efekti ekonomskog rasta koji smanjuju siromaštvo padaju s porastom nejednakosti. Uz to, interakcija ekonomskih nejednakosti s drugim nejednakostima može rezultirati negativnim posljedicama za rast. Veća jednakost u političkim institucijama također se smatra dobrom za rast jer je povezana s širim i kvalitetnijim pružanjem javnog obrazovanja, što se pretvara u bolje radnu snagu.

Kada se pojedinci ili skupine, a posebno mladi, osjećaju isključenim iz struktura moći i lišeni legitimnih mogućnosti da izraze svoje nezadovoljstvo, nasilje im može pružiti mogućnost da imaju glas i da steknu kontrolu nad vlastitim životima.

Postoje bliske veze između socijalne isključenosti i nasilnog sukoba i nesigurnosti, kako u smislu uzroka tako i posljedica. Neki oblici socijalne isključenosti stvaraju uslove u kojima se može pojaviti sukob, što može varirati od građanskih nemira do nasilnog oružanog sukoba i terorističkih aktivnosti.

Socijalna isključenost može se pojaviti i kao posljedica sukoba, koji može marginalizirati cjelokupno društvo i glavni je uzrok izbjeglica koji se tada isključuju u mjestu ili zemlji u koju se kreću.

Psihološki aspekti isključenosti također su važni. To uključuje odsustvo moći, glasa i neovisnosti te ranjivost na iskorištavanje i ponižavanje.

3. Metodološke ocjene stepena socijalne isključenosti – razlike, prednosti i nedostaci

3.1. “Laeken indicators “ i “Arope measures” – oslonac na riziku od siromaštva

Usvajanjem Lisabonske strategije 2000. godine, koja je predviđjela koordinaciju evropskih socijalnih politika na razini zemlje na temelju skupa zajedničkih ciljeva, EU po prvi put uz ekonomske ciljeve postavlja i ciljeve socijalne uključenosti. Utvrđeni zajednički ciljevi strategije socijalne uključenosti su: promoviranje sudjelovanja u zapošljavanju i pristupa svim dobrima, uslugama, resursima i pravima; preveniranje socijalne isključenosti; podrška najugroženijim i mobiliziranje svih relevantnih tijela.

U strategiji za borbu protiv socijalne isključenosti korištena je “otvorena metoda koordinacije”, koja podrazumijeva, i zajedničke dogovorene indikatore socijalne isključenosti (Laeken indikatori).

Laeken indikatori su uspostavljeni na Europskom vijeću u decembru 2001. u Laekenu, predgrađu Bruxellesa, Belgija. Predstavljaju skup zajedničkih evropskih statističkih pokazatelja o siromaštvu i socijalnoj isključenosti. To je usklađena metodologija koja podrazumijeva upotrebu zajedničkih indikatora i jedinstvenog procesa prikupljanja podataka. Laeken indikatori zahvataju tri nivoa:

- deset primarnih indikatora odnosi se na siromaštvo u finansijskom smislu i materijalnu deprivaciju, zapošljavanje, zdravstvenu zaštitu i obrazovanje,
- sekundarni indikatori predstavljaju nadopunu osnovnom setu pokazatelja, ali ih elaboriraju detaljnije,

- indikatori za koje same članice odluče da ih uključe u vlastite nacionalne planove.

Sve pokazatelje treba smatrati konzistentnom cjelinom koja odražava uravnoteženu prezentaciju socijalnih pitanja EU. Oni pokrivaju četiri važne dimenzije socijalnog uključivanja - finansijsko siromaštvo, zapošljavanje, zdravlje i obrazovanje - koje ističu višedimenzionalnu prirodu fenomena socijalne isključenosti.

Prvi pokušaj izračunavanja svih Laeken pokazatelja za BiH postignut je u NHDR-u 2007.¹² Postojeći podaci koje su prikupile statističke institucije u BiH i rezultati brojnih istraživanja na specifične teme, kao što je istraživanje o socijalnoj uključenosti provedeno za potrebe NHDR 2007. godine, poslužili su kao statistička osnova.

Lisabonsku strategiju je 2010. godine zamjenila Evropa 2020 – strategija za pametan, održiv i inkluzivan rast, gdje inkluzivan rast predviđa jačanje ekonomije visoke zaposlenosti, socijalne i teritorijalne kohezije.

U kontekstu Strategije Evropa 2020, Evropsko vijeće usvojilo je u junu 2010. glavni cilj za socijalnu uključenost, a to je da do 2020. treba biti najmanje 20 miliona manje ljudi u EU koji su izloženi riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti.

Praćenje napretka prema ovom glavnom cilju, mjeri se pomoću Arope stope (AROE - At risk of poverty or social exclusion), koja je ključni pokazatelj za praćenje siromaštva u okviru strategije Evropa 2020. Arope stopa predstavlja udio ukupne populacije koja je izložena riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti i kombinira stopu rizika od siromaštva, tešku stopu materijalne uskraćenosti i udio ljudi koji žive u domaćinstvima s vrlo niskim intenzitetom rada.

U 28 zemalja članica EU, u 2017. bilo je 112,8 miliona ljudi koji su živjeli u domaćinstvima s rizikom od siromaštva ili socijalne isključenosti što odgovara Arope stopi od 22,4% cjelokupne populacije. Osobe iz ove populacije bile su u barem jednoj od sljedećih situacija: rizik od siromaštva nakon socijalnih transfera (dohodovno siromaštvo); teško materijalno uskraćena ili život u domaćinstvima s vrlo niskim intenzitetom rada.¹³

Procjena Arope stope za BiH izvršena je u studiji „Analize nedostataka u oblasti politika socijalne zaštite i inkluzije“.¹⁴ Prema procjenama navedene studije, u BiH je bilo:

- 32,4% populacije izloženo riziku siromaštva (1.514.576 stanovnika);
- 19,1% populacije sa teškom materijalnom uskraćenošću, ali koja nije u opasnosti od siromaštva (891.614 stanovnika);
- 6,5% populacije sa vrlo niskim intenzitetom rada (305.641 stanovnika).

Dakle, Arope stopa za BiH je iznosila 58%, odnosno bilo je 2.711.831 stanovnika izloženih riziku siromaštva i socijalne isključenosti. Navedeni podaci, stavljeni u međunarodnu perspektivu, pokazuju da je rizik od siromaštva i socijalne isključenosti u BiH, mjeren Arope

¹² Vidi detaljnije: UNDP, IBHI Izvještaj o humanom razvoju 2007, Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini, dostupno na: http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/library/nhdr/nhdr-2007.html,pg.185-196.

¹³ Izvor: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion, pristup: 3.03.2019.

¹⁴ UNICEF, Sarajevo, novembar 2013

stopom, daleko veći u BiH nego u većini drugih evropskih zemalja, a sličan je samo u Bugarskoj gdje iznosi 49%.¹⁵

Leaken indikatori i Arope stopa su bez sumnje važno sredstvo razvojne politike usmjereno na mapiranje siromaštva i stanovništva u riziku od siromaštva, što su značajne dimenzije socijalne isključenosti. Pri tome, Leaken indikatori su znatno složeniji jer uključuju i finansijsko siromaštvo, nezaposlenost, zdravlje i obrazovanje, što su važne dimenzije i siromaštva i socijalne isključenosti.

Siromaštvo i socijalna isključenost su bliski pojmovi, ali između njih postoje razlike. Isključenost se više shvata kao proces koji pojedince spriječava da učestvuju u svim aspektima života jednog društva, zato što su siromašni, zato što nemaju osnovne kompetencije ili zato što su diskriminirani. S druge strane, siromaštvo se više shvata kao stanje nedovoljnih sredstava, prije svega prihoda, da bi se adekvatno učestvovalo u društvenom životu.

Ljudi koji su socijalno isključeni općenito su također siromašni, osobito ako je siromaštvo definirano na višedimenzionalan način. Međutim, postoji nekoliko ključnih razlika između pojmova siromaštva i socijalne isključenosti: (i) većina ljudi u društvu može biti siromašna, ali nema smisla reći da je većina isključena; (ii) u većini slučajeva socijalna isključenost podrazumijeva nejednakost ili relativnu uskraćenost, dok kod siromaštva to nije potrebno; (iii) socijalna isključenost podrazumijeva da postoje procesi isključivanja i institucionalni procesi i akteri odgovorni za isključivanje, što kod siromaštva nije slučaj.

I Leaken i Arope indikatori ne obuhvataju čitav niz značajnih pokazatelja o socijalnoj isključenosti, nemonetarne pokazatelje, subjektivne pokazatelje, građansko i društveno sudjelovanje, političku isključenost, kulturnu isključenost, prostorne isključenosti, komunikacijsku isključenost, pristup servisima i uslugama, isključenost zbog nemogućnosti izbora i mogućnosti.

No, socijalna isključenost je višedimenzionalna, kao i siromaštvo, osobito u kontekstu holističkog pristupa razvoju i humanog razvoja, gdje se siromaštvo promatra kao jedan od oblika deprivacije ili kao uskraćenost izbora i mogućnosti za ostvarivanje temeljnih ljudskih sposobnosti.

Višedimenzionalnost socijalne isključenosti nalaže i uzimanje u obzir višedimenzionalnih podataka - uključujući ekonomske, društvene i političke dimenzije. Osim toga, specifičnosti svake zemlje nalažu razumijevanje konteksta i često je teško poređenje konteksta socijalne isključenosti u zemljama različitih nivoa razvijenosti, regijama, kulturama itd.

¹⁵ Vidi detaljnije: ibidem, str.14.

3.2. Human social exclusion Index – širi koncept sa potpunijom slikom isključenosti

U Izvještaju o humanom razvoju za BiH 2007. razvijena je metodologija za mjerenje socijalne isključenosti primjenom istog pristupa koji se koristi za standardne indikatore humanog razvoja.¹⁶

Jasno je da je socijalna isključenost višedimenzionalna i stoga kompleksan, mjerljivi pojam. Humani razvoj se fokusira na mogućnosti i opcije unutar ključnih dimenzija: životnog standarda, zapošljavanja, neadekvatne kvalifikacije, loših stambenih uvjeta i lošeg zdravstvenog statusa. Izbor pokazatelja iz istraživanja NHDR-a 2007. temelji se na posebnosti same BiH, ne samo zbog socioekonomskog i političkog sistema u zemlji, nego i zbog četverogodišnjeg rata, čije su posljedice nemjerljive.

U Izvještaju je kvantificirana socijalno isključena populacija u BiH. Na temelju podataka iz istraživanja NHDR za 2007, data je procjena indeksa opće socijalne isključenosti (u daljem tekstu: HSEI), indeksa ekstremne socijalne isključenosti (HSEI-1) i indeksa dugoročne socijalne isključenosti (HSEI -2).

Indeks opće isključenosti (HSEI) računat je na temelju sedam indikatora koji na različite načine ukazuju na dimenzije socijalne isključenosti.

Dimenzija	Indikatori - varijable
1. Standard života	1. Stanovništvo ispod prihodovne linije siromaštva 2. Dugoročna nezaposlenost
2. Zdravlje	3. Stanovništvo bez zdravstvenog osiguranja
3. Obrazovanje	4. Stanovništvo iznad 15 godina bez osnovne škole ili nezavršene osnovne škole
4. Participacija u društvu	5. Stanovnici koji nisu glasali na izborima 6. Stanovnici koji ne učestvuju u radu društvenih organizacija
5. Pristup servisima	7. Stan bez telefona

Procjenjeni HSEI od 50,32% znači da je svaki drugi građanin BiH na određeni način socijalno isključen.

Indeks ekstremne socijalne isključenosti (HSEI-1) pokazuje da oko 22% stanovništva u BiH spada u kategoriju krajnje socijalne isključenosti u kontekstu humanog razvoja. To su stanovnici koji nemaju nikakvih prihoda, nemaju komunikaciju u stanu (telefon), nemaju zdravstvenog osiguranja i nisu završili osnovnu školu.

Indeks dugoročne socijalne isključenosti HSEI-2 ukazuje da je 47% ukupnog broja zaposlenih u situaciji (u riziku) koja se opisuje kao dugoročna socijalna isključenost. To su zaposleni bez perspektive, koji imaju malo ili nikakvo penziono osiguranje jer su radili u okviru sive ekonomije. Dugoročno, oni nemaju perspektivu i vode u socijalnu isključenost.

¹⁶ Vidi detaljnije: UNDP, IBHI Izvještaj o humanom razvoju 2007, Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini, dostupno na: http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/library/nhdr/nhdr-2007.html, pg.179

HSEI je utemeljen na široj konceptu razumijevanja socijalne isključenosti u kontekstu humanog razvoja. Indeks je multidimenzionalan jer nastoji uhvatiti složeni fenomen socijalne isključenosti uključivanjem više dimenzija. HSEI odražava kontekst BiH i vrlo je jednostavan za razumjeti. Metodologija proračuna je otvorena je za moguća unaprijeđenja. Jedan od značajnih rezultata u tom smislu je i pokretanje diskusije o procjenjivanju socijalne isključenosti same po sebi.

Mogućnosti odabira određenih indikatora su otvorene i prilagodljive ukupnim društveno ekonomskim promjenama i napretku. Iz današnje perspektive, može se govoriti o promjeni izbora određenih indikatora. Tako se za dimenziju pristupa servisima, prebivališta bez telefona, mogu zamijeniti ili dopuniti stanovništvom bez internet priključka. Indeks je izuzetno analitičko sredstvo razvojne politike jer struktura indeksa ukazuje na uzroke socijalne isključenosti i slabe tačke, na koje je potrebno usmjeriti djelovanje.

Ključni nedostatak indeksa jeste da je za njega potrebno posebno istraživanje jer oficijelna statistika ne prati mnoge podatke. Osim toga, indeks je specifičan za kontekst BiH i zato ga nije moguće primjeniti u izvornom obliku na druge zemlje. Ali, razumijevanje metodološkog pristupa i izbora dimenzija i pokazatelja otvara mogućnost drugim zemljama za vlastite procjene.

3.3. Indeks socijalne isključenost u BiH

U cilju kvantificiranja socijalne isključenosti u BiH danas, učinjena je procjena socijalno isključenog stanovništva prilagođavanjem metodologije proračuna indeksa socijalne isključenosti HSEI, obzirom da je za proračun HSEI potrebno posebno istraživanje. Nova procjena temelji se na sljedećem:

- zadržane su iste dimenzije socijalne isključenosti: životni standard, zdravlje, obrazovanje, društveno sudjelovanje i pristup servisima,
- za odabir indikatora koristile su se svjetske baze podataka,
- nužan uslov za indikatore koji se odnose na pokrivenost populacije je da su izraženi u postotcima,
- za komparaciju su uzete zemlje bivše države, jer su slične socio-ekonomske pozadine, među kojima su danas neke članice EU, dok neke imaju status kandidata za EU.
- nužno je bilo da izabrani indikator postoji za sve zemlje u relevantnoj bazi podataka.

Razumijevajući subjektivnost percepcije socijalne isključenosti i pristupa humanom razvoju, korištena su dva inikatora koja se objavljuju u Izveštajima o humanom razvoju. To su: kvalitet zdravstvene njege (Health care quality¹⁷) i sloboda izbora (Freedom of choice¹⁸).

¹⁷ Satisfaction with health care quality: Percentage of respondents answering "satisfied" to the Gallup World Poll question, "Are you satisfied or dissatisfied with the availability of quality healthcare?"

¹⁸ Satisfaction with freedom of choice: Percentage of respondents answering "satisfied" to the Gallup World Poll question, "In this country, are you satisfied or dissatisfied with your freedom to choose what you do with your life?"

Dimenzija	Indikatori/indeks (stanovništvo i %)	Oblast/zemlja	BiH	Hrvatska	Crna Gora	Srbija	Slovenija	Sjeverna Makedonija
Životni standard	Jaz u siromaštvu u iznosu od \$3.20 na dan (paritet kupovne moći za 2011.g.) (% stanovništva), 2015	S ₁	0,2	0,6	..	0,2	0,0	..
	Dugoročna stopa nezaposlenosti (% nezaposlenih), 2017, BiH 2014	S ₂	78,0	42,5	77,3	60,5	48,4	78,4
Zdravlje	Prevalencija pothranjenosti (% stanovništva), 2016	S ₃	2,5	2,5	2,5	5,6	2,5	4,1
	Kvalitet zdravstvene zaštite (% nezadovoljnih), 2012-2017	S ₄	46,0	4,0	59,0	47,0	21,0	47,0
Obrazovanje	Stanovništvo bez barem nekog srednjeg obrazovanja (starosti 25 i više godina), 2017	S ₅	21,1	4,3	10,6	11,4	1,9	52,2
Učešće u društvu	Sloboda izbora (% nezadovoljnih), 2012-2017	S ₆	47,0	29,5	39,0	35,5	8,5	26,5
Pristup uslugama	Bez fiksnih telefonskih pretplata (na 100 osoba), 2017	S ₇₁	78,3	66,5	75,8	62,5	65,5	82,7
	Pojedinci koji ne koriste internet (% stanovništva), 2017	S ₇₂	30,5	32,9	28,7	29,7	21,1	27,8
	Pojedinci koji ne koriste internet ili fiksni telefon (prosjeck, % stanovništva), 2017; S ₇ =(S ₇₁ +S ₇₂)/2	S ₇	54,4	49,7	52,3	46,1	43,3	55,3
Indeks, % stanovništva		HSEI	49,4	34,6	49,9	40,6	30,8	50,8
Rang HSEI			3	5	2	4	6	1
Rang HDI 2018			77	46	50	67	25	80

$HSEI = (((S_1^a + S_2^a + S_3^a + S_4^a + S_5^3 + S_6^a + S_7^a)) / 7)^{(1/a)}$, gdje je: a=3

Izvori:

- Poverty gap at \$3.20 a day (2011 PPP), and Prevalence of undernourishment (% of population) <https://data.worldbank.org/indicator>, pristup 10.03.2019.
- Long-term unemployment rate (% of unemployed), <https://www.ilo.org/ilostat> pristup 10.03.2019. za BiH (2014) i Srbiju (2017); <https://data.oecd.org/unemp/long-term-unemployment-rate.htm>, pristup 10.03.2019 za Hrvatsku, Sloveniju i Makedoniju; <https://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/database> pristup 10.03.2019. za Crnu Goru.
- Health care quality and Freedom of choice (author calculation, % of unsatisfied), http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf, pg. 74.
- Population without at least some secondary education (ages 25 and older), http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf pg. 54.
- Without Fixed telephone subscriptions (per 100 people), Individuals not using the Internet (% of population), Individuals not using internet nor fixed telephone (average, % of population), (author calculation, % without or not using), <https://data.worldbank.org/indicator>, pristup 10.03.2019.

Prema Indeksu socijalne isključenosti, u BiH je 49,4% stanovnika po nekom osnovu socijalno isključeno, što svrstava BiH na treće mjesto među zemljama u susjedstvu za koje je izračunata procjena. Neznatna su odstupanja između Sjeverne Makedonije, Srbije i BiH u vrijednosti indeksa. U Sjevernoj Makedoniji koja je istovremeno najniže rangirana prema HDI na 80 mjestu, živi preko 50% socijalno isključenog stanovništva. Zemlje EU, pozicionirane prema HDI na 25 (Slovenija) i 46 (Hrvatska) mjestu, su zemlje sa veoma visokim humanim razvojem. Prema Indeksu socijalne isključenosti, ove zemlje imaju i značajno manje socijalno isključenih stanovnika.

U strukturi Indeksa socijalne isključenosti naslabije tačke u BiH su nezaposlenost i obrazovanje, što je poruka kreatorima razvojnih politika.

4. Socijalna isključenost u BiH – ključni problemi

4.1. Socijalni položaj djece i mladih i demografska situacija

4.1.1. Demografska situacija u BiH je veoma loša sa tendencijom pogoršavanja. Sa stanovišta održivog humanog razvoja, gubitak ljudskih resursa u najvećoj mjeri ugrožava budućnost zemlje.

Demografski gubitak bio je veoma veliki kao posljedica rata u BiH. To je u velikoj mjeri utjecalo na trend stalnog opadanja broja stanovnika i pogoršavanje njihove starosne strukture. Stopa rađanja, koja je u BiH prije rata bila veća od prosjeka EU, u periodu 1996-2016. je u opadanju i danas je niža od prosjeka zemalja EU i Zapadnog Balkana. Tako je 1996. učešće djece u ukupnom stanovništvu bilo 22%, da bi 2016. palo na 16%.¹⁹

Taj se proces nastavlja; u prvih 9 mjeseci u 2018. godini, novorođenih u BiH je bilo 21.006, a umrlih 27.182, što je negativni prirodni priraštaj od 6.176 sa pravom nazvan "bijelom kugom". U 2017. godini, negativni prirodni priraštaj bio je 7.792 tako da se za period poslije popisa 2013-2018. može procijeniti da je negativni prirodni priraštaj bio oko 35.000, dakle više umrlih nego rođenih.

Istovremeno proces odlaska iz zemlje, prisutan od kraja rata, značajno se povećao posljednjih godina. Prema procjenama, BiH je u pet posljednjih godina napustilo preko 173.000 stanovnika.²⁰ Indikativno je da razlozi odlaska nisu više siromaštvo i nezaposlenost. BiH napuštaju porodice sa djecom, sa sve češćim obrazloženjem da traže bolje uslove za rast djece, od obrazovanja, do sigurnosti i zdravlja.

U odnosu na popis iz 2013. po kome je Agencija za statistiku BiH (u daljem tekstu: ASBiH) ustanovila 3.531.159 stanovnika, broj stanovnika se smanjio za 208.000, tj. za 5,8%. Ako bi se ovi trendovi nastavili, za 85 godina, dakle do kraja ovog vijeka, BiH bi ostala bez stanovnika.

4.1.2. Socijalni položaj djece²¹ u BiH je izrazio nepovoljan, te je jedan od osnovnih uzroka negativnih demografskih procesa.

Analize pokazuju da je u dobi od 5-15 godina 73,8% djece uskraćeno u bar jednoj dimenziji, a 22,8% u tri i više dimenzija. Skoro trećina (30,6 %) djece ove dobi je siromašna, ispod apsolutne linije siromaštva, što je osnovni uzrok uskraćenosti i u drugim dimenzijama.

Mlađa djeca (0-4 godine) uskraćena su najviše za ishranu (71,8 %) i dječiji razvoj (65,7%).²² Romska djeca i djeca sa nekim oblikom invaliditeta su u stanju hroničnog multidimenzijalnog

¹⁹ Svjetska banka, "WORLD Development Indicators" database i podaci AS BiH

²⁰ Vidi izjavu M. Zukić, Unija za održiv povratak i integraciju u BiH, 26.2.2016.

²¹ Socijalni položaj djece mjeri se indikatorima uskraćenosti/oskudice, za djecu od 5-15 godina kao što su; ishrana djece, sredstva za obrazovanje, slobodno vrijeme, socijalna participacija, informisanje, stanovanje

²² L. Fennore, Y. Chzhen; "Child Poverty and Deprivation", UNICEF, april 2015, str. 6-11.

siromaštva koje je rezultat generacijske socijalne isključenosti, diskriminacije i naslijeđenog porodičnog siromaštva. Procjenjuje se da 6,5% djece od u dobi od 2-9 godina ima neki oblik invalidnosti. Oni su najviše marginalizovani i isključeni u našem društvu.²³

Ovi su podaci veoma oštra kritika sistema zaštite porodica sa djecom. Naknade za dječiju zaštitu u Republici Srpskoj (u daljem tekstu: RS) harmonizovane su putem Javnog fonda za dječiju zaštitu u RS, te su u svim oblicima i za svu djecu jednake (mada nedovoljne). Dječiji doplatok u RS za drugo i četvrto dijete iznosi 39,60 KM, a za treće 79,20 KM, ukoliko su porodice ispod materijalnog cenzusa. Pored ovoga, pravo na dječiji dodatak ostvaruju i djeca s poteškoćama u razvoju (uz nalaz i mišljenje stručne komisije centara za socijalni rad), odnosno djeca koja ostvaruju tuđu njegu i pomoć. Ova djeca ostvaruju pravo bez obzira na materijalni cenzus, vrijednost pokretne imovine, i bez obzira na red rođenja, i iznos je isti za sve kategorije a to je trenutno 101,20 KM. U Federaciji BiH (u daljem tekstu: FBiH) je situacija drugačija. Obzirom da je ova materija u nadležnosti kantona, naknade su veoma različite. Tako naprimjer, u nekim kantonima dječiji dodatak se ne isplaćuje, dok su u drugim kantonima naknade veoma različite (od 9 do 50 KM). Uz nedovoljnost tih naknada, očita je teritorijalna diskriminacija djece i njihovih porodica u FBiH.

4.1.3. Posljedično u školskoj 2016/2017 u osnovne škole upisano je 1,7% učenika manje nego u prethodnoj godini, a u srednjoj 2,1% učenika manje. Istovremeno u RS 6,2% lica sa 16 i više godina su bez stepena obrazovanja, a u FBiH taj procenat je 5,4%.²⁴

4.1.4. Udio djece mlađe od 18 godina sa poteškoćama u razvoju u ukupnom stanovništvu je 0,9% tj. 6.239 (3.639 dječaka, 2.690 djevojčica).

Inkluzivno obrazovanje za djecu sa poteškoćama u razvoju u BiH je na organizacijskom početku. U FBiH postoji 27 osnovnih specijalnih odjeljenja sa 522 učenika i 11 srednjih škola sa 280 učenika. U RS postoje 24 osnovna specijalna odjeljenja sa 394 učenika i 4 srednje škole za djecu sa poteškoćama sa 118 učenika. U Brčko Distriktu (u daljem tekstu: BD) postoje dva osnovna specijalna odjeljenja sa 7 učenika.²⁵

Učešće djece u predškolskom obrazovanju je na niskom nivou, a u specijalnim školama i specijalnim odjeljenjima tehnički kapaciteti stručnih osoba su na niskom nivou u pogledu prava djece sa poteškoćama. U ovom pogledu NVO i organizacije osoba sa invaliditetom, temeđunarodne organizacije, znatno su aktivnije u odnosu na institucije.

4.1.5. Indeks dječije zaštite (UNICEF) mjeri pet dimenzija: Politike i zakone, usluge, kapacitete, koordinaciju i odgovornost, te se sastoji od 626 pokazatelja podijeljena u 4 mjere: 1) ranjivost djece; 2) struktura upravljanja; 3) aktivnost na otklanjanju i suzbijanju nasilja i jačanje njege i zaštite djece, 4) kapaciteti za socijalni rad.

Prema indeksu dječije zaštite u BiH, indeks ranjivosti djece iznosi 0,472 od mogućih 1,0. U pogledu rezultata u oblasti dječije zaštite, indeks dječije zaštite je 0,3 od mogućih 1,0 što BiH

²³ UNICEF; Multiple Indicator Survey, New York, 2006

²⁴ DEP, "Izvještaj o socijalnoj uključenosti u BiH – Godišnji izvještaj 2017", Sarajevo, decembar 2018, str.7-8

²⁵ Vidi UNICEF BiH/Amer Kapetanović "Situaciona analiza djece sa poteškoćama u Bosni i Hercegovini", novembar 2017, str. 69

stavlja na posljednje mjesto u grupi od 8 zemalja (Srbija, Kosovo*, Gruzija, Rumunija, Bugarska, Albanija, Armenija, BiH).²⁶

4.1.6. Na socijalni položaj mladih u najvećoj mjeri utječu obrazovni sistem i zapošljavanje, te njihova međusobna nekomplementarnost. Uz opadanje broja upisanih učenika u srednjem obrazovanju, veliki problem u visokom obrazovanju, prije svega, jeste njegov klasični karakter, tj. odsustvo prilagođavanja potrebama tržišta rada. Uz to, veliki broj privatnih univerziteta sumnjivog kvaliteta, skupo obrazovanje i na javnim univerzitetima, te sve prisutnija praksa kupovine diploma, de facto, urušavaju sistem univerzitetskog obrazovanja.

Stopa nezaposlenosti mladih (15-24 godine) 2017. iznosila je 45,8% u BiH, dok je opšta stopa nezaposlenosti iznosila 20,5%, što ukazuje na nemogućnost mladih da se uključe u tržište rada. Aktivne mjere zapošljavanja dijelom su doprinijele smanjenju opšte stope nezaposlenosti, dok za mlade imaju neutralan efekat.²⁷

U 2017. godini, za aktivne i pasivne mjere zapošljavanja u BiH je utrošeno 132.751.315 KM. Za mlade bi trebala da ima efekta podrška zapošljavanju i rehabilitaciji za koju je 2017. godine u FBiH izdvojeno 36.000.000 KM, u RS 5.000.000 KM, a u BD 880.000 KM. Za start-up poduzetništvo u FBiH je izdvojeno 15.000.000 KM, u RS 3.600.000 KM, a u BD 500.000 KM. U 2017. godini, 15.341 nezaposlena osoba bila je obuhvaćena aktivnim politikama zapošljavanja.²⁸

Sa druge strane, s obzirom da budžetska podrška zapošljavanju ne garantuje i njegovu održivost, te ostanak na poslu poslije prestanka budžetske podrške, pitanje je koliko su navedene mjere efikasne.

Kao što smo vidjeli, veoma je loše što te mjere aktivne podrške zapošljavanja nemaju efekat na smanjenje stope nezaposlenosti mladih.

4.2. Siromaštvo, nužnost politika socijalnog uključivanja

4.2.1. Zvanična statistika u BiH siromaštvo mjeri utvrđujući relativnu liniju siromaštva koja je definisana iznosom jednakim 60% medijane ekvivalentne potrošnje stanovnika. Jednostavnije rečeno, svi koji su ispod 60% prosječne potrošnje u nekoj zemlji su relativno siromašni. Ključna je riječ "relativno", jer od veličine potrošnje u nekoj zemlji zavisi linija siromaštva; u bogatim zemljama ona je veća nego u siromašnim. Ova metodologija ne daje odgovor o stvarnom siromaštvu u BiH.

Za zemlje u tranziciji, kao što je BiH, relevantnija je apsolutna linija siromaštva kojom se ustanovljuje prag potrošnje od 2.100 kalorija dnevno za odraslu osobu, dakle uključuje samo prehrambene potrebe, kao i širi prag potrošnje koja uključuje i neprehrambene proizvode zavisno od specifičnosti zemlje.

²⁶ vidi UNICEF BiH/Amer Kapetanović, IBIDEM

²⁷ Vidi DEP, ibidem, str. 54

²⁸ Vidi DEP, ibidem, str 14-17

UN linija prehranbenog apsolutnog siromaštva je 1,5 USD dnevno i definiše se kao ekstremno siromaštvo primjereno nerazvijenim zemljama.

Prema ASBiH, stopa relativnog siromaštva u BiH bila je 16,9% u 2015. godini, tj. manja za 1 procentni poen u odnosu na 2011. godinu. Prag relativnog siromaštva za jednočlano domaćinstvo bio je 389,26 KM (60% medijane ekvivalentne potrošnje), te je u 2015. preko 500.000 stanovnika bilo relativno siromašno.

“Iako se relativno siromaštvo smanjilo, to ne znači da je došlo do pada apsolutnog siromaštva. Niža stopa relativnog siromaštva znači da cjelokupno stanovništvo manje troši.”²⁹ Nelogičnost korištenja relativnog siromaštva kao mjere siromaštva u BiH vidi se i iz poređenja sa drugim zemljama. U Hrvatskoj (članica EU) relativno je bilo siromašno 19,4% stanovnika, dakle bukvalno shvaćeno, siromašnija su zemlja od BiH. U Albaniji, ono je iznosilo 14,3% stanovništva, dakle bogatija su zemlja od BiH. Prosjek praga relativnog siromaštva za zemlje EU u 2016. godini bio je 24%, iz čega slijedi da je u EU puno više siromašnih nego u BiH, što odudara od stvarnosti. Apsolutno svi drugi ekonomski i socijalni indikatori dokazuju nesvrhsihodnost mjerenja siromaštva u BiH metodologijom relativnog siromaštva.³⁰

4.2.2. Apsolutna linija siromaštva, takođe računata na osnovu anketa o potrošnji domaćinstva daje potpuno drugačije rezultate.³¹

Polazeći od metodologije računanja apsolutnog siromaštva (ASBiH EUROSTAT iz 2007, posljednje godine kada je ono računato) ustanovljeno je da je 2011. godine ispod apsolutne linije siromaštva (238 KM za odraslu osobu u cijenama iz 2007.) u BiH bilo 23,4% stanovništva; u FBiH 22,7%, a u RS 25,3% stanovnika. Na osnovu toga, moguće je procijeniti procenat stanovništva ispod linije apsolutnog siromaštva u 2016. godini.

Procjena je urađena ekstrapolacijom trenda rasta siromaštva u BiH, FBiH i RS u periodu 2007-2011. godine, tj. prosječan godišnji rast siromaštva iz perioda 2007 – 2011. godine prenijeli smo i na prosječan godišnji rast siromaštva u periodu 2011 - 2016. godine.

Opravdanost ovog pristupa temelji se na činjenici da je prosječna stopa rasta BDP-a u tom periodu bila svega oko 1,7%, te da je nezaposlenost neznatno smanjena tek u 2016. godini.

Na opisani način dobili smo procjenu da je 2016. godine ispod apsolutne linije siromaštva u BiH bilo 28% stanovništva, u FBiH 28% i u RS 30%. To znači da u BiH oko 900.000 ljudi živi ispod apsolutne linije siromaštva.

Na indirektan način to potvrđuju i procjene međunarodnih organizacija iz 2016. godine.

BiH je po procjeni EU jedna od pet najsiromašnijih zemalja Evrope.

²⁹ Vidi DEP, ibidem str. 19.

³⁰ UNDP; „Risk-Profiling the Western Balkans“; HDR 2016.

³¹ Vidi detaljnije: IBHI, Maastricht School of governments, „Siromaštvo u BiH 2011 - Trendovi i dostignuća“, Sarajevo, juni 2013; www.ibhi.ba

UN istraživanja pokazuju da svaki šesti stanovnik BiH živi od 3-5 KM dnevno (90-150 KM mjesečno), tj. 17% stanovništva je u ekstremnom siromaštvu daleko ispod apsolutne linije siromaštva, dok je 700.000 stanovništva na ivici siromaštva.³²

Nezavisno od metodologije računanja siromaštva (relativno ili apsolutno), porodice sa djecom, a posebno one saviše djece, najviše su pogođene siromaštvom.

4.2.3. Za strukturu izvora siromaštva (što zvanična statistika ne prati) veoma je važno naglasiti da četvrtina zaposlenih radnika u BiH za svoje četvoročlane porodice nije mogla obezbijediti prelazak praga potrošnje, 600 KM mjesečno, što bi ih je držalo ispod apsolutne linije siromaštva. Kombinacijom različitih metodologija, sa osloncem na metodologiju računanja apsolutnog siromaštva uz analiziranje broja radnika koji primaju minimalac, prosjeka mjesečnih plata u najmanje plaćenim granama, te toplog obroka, došlo se do procjene od 25% zaposlenih radnika u siromaštvu.³³

Ovime se krug siromaštva zatvara; siromaštvo zaposlenih koji su isključeni iz sistema socijalne zaštite, može se samo generacijski reprodukovati. Djeca siromašnih, čak i onih koji su zaposleni, ostati će uskraćeni i kandidati za siromašne kada budu odrasli.

Osnovni uzrok ovoga je veliki rast socijalne nejednakosti čiju osnovu čini postratna "pljačkaška privatizacija" kojom se jedni bogate na račun "drugih". Siromaštvo "drugih" se generacijski reprodukuje, te se socijalna nejednakost "stabilizuje" i produbljuje.

4.2.4. Pod socijalnom zaštitom razumijemo uži pojam od socijalne sigurnosti, tj. ono što je regulisano zakonima o socijalnoj zaštiti u entitetima i BD. Socijalna zaštita osoba sa invaliditetom analizirat će se posebno, dakle, ovdje ona nije obuhvaćena. U FBiH u 2017. godini bilo je 73.016 korisnika socijalne zaštite (63.749 odraslih, 9.267 djece) u raznim oblicima. Stalnu novčanu pomoć primalo je 8.771 lice.³⁴

U RS ukupan broj korisnika u 2017. godini bio je 49.199, a stalnu novčanu pomoć primalo je 4.751 lice.³⁵

U BD u decembru 2017. godine bilo je 10.877 korisnika različitih vidova socijalne zaštite.³⁶

Dva su osnovna problema socijalne zaštite u BiH.

Ocjena da se za socijalnu zaštitu izdvaja oko 4% BDP-a potiče od analiza Svjetske banke iz 2007. godine. Od tada, pa sve do danas, provlači se stav da je ona fiskalno neodrživa.

Riječ je o pogrešnoj analizi koja sabira izdatke za tradicionalnu socijalnu zaštitu i boračko-invalidske naknade uzrokovane ratom u BiH. Za korisnike boračko-invalidske naknade izdvaja

³² Vidi Ž. Papić „Siromaštvo i radničko siromaštvo u BiH“, Friedrich Ebert Stiftung, str. 4

³³ Ž. Papić ibidem, str. 14-15

³⁴ Vidi FMRSP "Korisnici socijalne zaštite za 2017. Po Kantonima I zbirno", februar 2019.

³⁵ Vidi Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite RS; Bilten socijalne, porodične i dječije zaštite, 2017", Banja Luka 2018.

³⁶ Vidi BD Pododjeljenje za socijalnu zaštitu „Isplata po Zakonu o socijalnoj i dječijoj zaštiti za 2018. po mjesecima“, februar 2019.

se više od dvije trećine ukupnih izdvajanja za socijalnu zaštitu, a samo 1,2% BDP se izdvaja za socijalnu zaštitu siromašnih i socijalno isključenih.³⁷

Preciznije podatke imamo za 2012. godinu (nažalost, posljednja godina kada je problem analiziran).

Izdvajanja za socijalnu zaštitu (stalna novčana pomoć, dječija zaštita, zaštita civilnih žrtava rata, civilne osobe sa invaliditetom i boračke naknade uključujući i ratne vojne invalide) bila su 3,39% BDP-a na nivou BiH (FBiH - 3,47%; RS – 3,39%). U okviru toga, neboračke naknade tj. klasična socijalna zaštita na nivou BiH iznosila je 1,36% BDP-a (FBiH – 1,52%; RS – 1,1%)³⁸

Ne može se porediti BiH sa 3,39% BDP-a budžetskih naknada za socijalnu zaštitu s obzirom da BiH trpi posljedice rata, sa zemljama regije koje nemaju socijalne posljedice rata i koje za socijalnu zaštitu izdvajaju u prosjeku 1,6% BDP-a (dakle nema boračkih naknada).

Jasno je da su u BiH izdvajanja za socijalnu zaštitu manja od regionalnog prosjeka.

Postojeći sistem socijalne zaštite, statusno zasnovan, potpuno je pasivan u pogledu radne aktivacije korisnika, držeći ih u stanju radne i socijalne isključenost.

Sam sistem socijalne zaštite nije fokusiran na stvarne potrebe korisnika. Zbog toga je najsiromašnija petina stanovnika BiH u 2011. godini primala svega 17,3% ukupnih transfera (FBiH – 15,4% i RS – 20,07%), dok je najbogatija petina stanovnika BiH primala 20% ukupnih transfera (FBiH – 21,2% i RS – 18,1%).

Jedan od bitnijih problema socijalne zaštite je teritorijalna diskriminacija onih koji su najsiromašniji i koji dobijaju stalnu novčanu pomoć preko centara za socijalni rad u FBiH.

Iznos stalne novčane pomoći u Federaciji BiH razlikuje se od kantona do kantona, od opštine do opštine (od 45 KM do 120 KM mjesečno) i nedovoljan je za zadovoljavanje osnovnih potreba. Slična je situacija i sa jednokratnom novčanom pomoći. U RS, s obzirom na to da je sistem socijalne zaštite jedinstven na nivou entiteta, Zakonom o socijalnoj zaštiti Republike Srpske ustanovljena je jedinstvena visina novčane pomoći za pojedinca i porodicu. Međutim, ni te novčane naknade nisu dovoljne da zadovolje osnovne potrebe korisnika.³⁹

Zbog toga, postojeći sistem socijalne zaštite ne smanjuje siromaštvo dok, sa druge strane, povećava nejednakosti u društvu. Potrebna je cjelovita reforma sistema.

Istovremeno u BiH je socijalno poduzetništvo, kao važan instrument radne aktivacije korisnika i socijalnog uključivanja, zanemareno. Ne postoji zakonska regulativa kao što je npr. Zakon o socijalnim preduzećima koji bi omogućio i statističku klasifikaciju socijalnih preduzeća te politike podrške za njih. Fondovi za profesionalnu rehabilitaciju, osposobljavanje i zapošljavanje osoba sa invaliditetom (u daljem tekstu: OSI) u FBiH i RS skoro da su jedini funkcionalni mehanizmi podrške socijalnom poduzetništvu.

³⁷ UNICEF „Analiza nedostataka u oblasti politika socijalne zaštite i inkluzije u BiH“, Sarajevo novembar 2013, str 19

³⁸ Vidi više IBHI, Maastricht School of governments; “Budžetske novčane naknade za socijalnu zaštitu u BiH – šta funkcioniše a šta ne?”, juni 2013. (www.ibhi.ba)

³⁹ Vidi više FMRSP, ibidem, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite RS, IBIDEM

U kontekstu socijalne situacije, socijalno poduzetništvo čini važan faktor reforme i sistema socijalne zaštite, te jačanja aktivnih mjera tržišta rada usmjerene na zapošljavanje. Socijalno poduzetništvo čini spoj socijalne zaštite i zapošljavanja, tranziciju „socijale“ u zapošljavanje, dakle ima i socijalni i ekonomski značaj. Istovremeno, to je poluga socijalnog uključivanja onih koji su isključeni, od nezaposlenih do ranjivih grupa (OSI, Romi, žene itd.) Ono aktivira pasivne sisteme socijalne zaštite i zapošljavanja, te je bitno za realizaciju reforme. Stoga je pravi trenutak za razvoj politika i mjera koje će razvijati socijalno poduzetništvo i ublažiti socijalnu krizu.⁴⁰

4.3. Osobe sa invaliditetom – socijalno uključivanje vs. diskriminacija

Pretpostavka za proces socijalnog uključivanja je ukidanje diskriminacije, uopšte, a posebno kod OSI. Drukčije rečeno prva linija borbe za socijalno uključivanje je uklanjanje diskriminacije OSI.

U ukupnom stanovništvu BiH OSI čine 8,3%. Imajući u vidu njihove porodice, može se procijeniti da blizu jedna trećina stanovništva u BiH, na neki način, trpi posljedice invaliditeta.

Prema statističkim podacima ASBiH za 2017. godinu, 46.686 punoljetnih invalida su bili korisnici socijalne zaštite, dok je taj broj u 2016. godini iznosio 45.361 korisnika. Najveći broj spada u kategoriju fizički invalidnih osoba, kojih je prema posljednjim podacima ASBiH za 2017. godinu bilo 18.619 i taj broj je takođe povećan u odnosu na u 2016. godinu, kada je bilo 16.723 osoba. Ovaj pokazatelj je u stalnom porastu, iz godine u godinu.⁴¹

Broj OSI, korisnika prava od lične invalidnine do dodatka za pomoć i njegu drugog lica, veoma je teško utvrditi zbog razlika u zakonima RS i FBiH. U RS je u 2018. godini bilo 32.433 korisnika vojne invalidnine i 1.312 korisnika civilne invalidnine. Pravo na dodatak na pomoć i njegu drugog lica koje koriste civilne OSI u 2017. godini ostvarilo je 25.512 korisnika što je regulisano Zakonom o socijalnoj zaštiti RS. Osnovica za obračun vojne invalidnine u 2018. godini bila je 580,18 KM, a za civilne invalidnine 435,12 KM tj. civilne invalidnine su, posljedično, za oko 25% manje od vojnih.⁴² Ta razlika ukazuje na lošiji položaj civilnih invalida. Diskriminacija po osnovu uzroka invalidnosti u suprotnosti je sa svim međunarodnim dokumentima koje je BiH ratifikovala (UN Konvencija o pravima OSI, itd.).

U FBiH, po podacima iz 2018. godine, ima 42.238 civilnih OSI, 48.850 ratnih vojnih invalida i 10.016 civilnih žrtava rata (riječ je o OSI koji su uvedeni u prava).

Aktuelna praksa u FBiH je u potpunoj suprotnosti sa Zakonom o zabrani diskriminacije u BiH i UN Konvencijom, te drugim usvojenim dokumentima u FBiH.

Između neratnih i ratnih vojnih invalida (u daljem tekstu: RVI) postoji diskriminacija u kategorizaciji oštećenja organizma: RVI stječu pravo na invalidninu sa oštećenjem organizma

⁴⁰ FSU u BiH/IBHI "Zašto nam treba socijalne poduzetništvo u BiH", www.sif.ba

⁴¹ DEP, ibidem str. 28-29

⁴² Ministarstvo rada i boračke zaštite RS; „Pregled ukupnih izdvajanja za boračku i invalidsku zaštitu i zaštitu civilnih žrtava rata od 2006-2018“, Banja Luka 2019.; i Ministarstvo rada i socijalne zaštite RS ibidem, Banja Luka 2018.

od 20% - 100% po propisima o RVI u FBiH; Civilne žrtve rata sa oštećenjima organizma 60% i više, imaju pravo na invalidninu; Neratne osobe sa invaliditetom po važećem Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom FBiH, pravo na ličnu invalidninu, dodatak za njegu – pomoć druge osobe i ortopedskih dodataka stiču sa 90% - 100% oštećenja organizma.

Diskriminacija je još izraženija kod razlika i visine novčane naknade po kategorijama: RVI sa 100% oštećenja organizma primaju ličnu invalidninu, dodatak za pomoć i ortopedski dodatak 1.903 KM mjesečno; 100 % neratni OSI za ista prava primaju svega 403 KM mjesečno; 100% invalidi civilne žrtve rata primaju za ista prava 1.314 KM mjesečno (podaci za 2015.) Broj osoba sa neratnim invaliditetom koji nisu uvedeni u prava (ispod 90% oštećenja organizma) je višestruko veći.⁴³

Istovremeno OSI iz obje grupe iz oba entiteta su diskriminirani i u mnogim drugim aspektima, kao što je pristup životu u zajednici i adekvatno stanovanje, nedostatak senzitivne zdravstvene zaštite i politika na tržištu rada, fizička i komunikacijska prostupačnost, itd. Suština uklanjanja svih oblika diskriminacije OSI je omogućavanje jednakih mogućnosti, čime se otvara proces njihovog socijalnog uključivanja.

4.4. Gender aspekti socijalne isključenosti

Žene su i dalje nedovoljno zastupljene u politici i javnom životu. U poređenju sa 186 zemalja svijeta, a prema podacima iz januara 2017. godine, BiH zauzima 67. mjesto u udjelu žena na ministarskim pozicijama (22%), odnosno 78. mjesto u udjelu žena u Parlamentu (23,8%). Na izborima 2018. u sve parlamente u BiH (BiH, FBiH, RS, kantonima FBiH i BD) izabrano je 6% žena manje nego 2014. godine.

Procenat žena bez obrazovanja je više od četiri puta veći nego kod muškaraca. 9% žena dobi od 16 i više godina nema obrazovanja, dok taj procenat kod muškaraca iznosi 2%. Ta razlika je izražena i kod žena u starijoj dobi. Prema posljednjim zvaničnim podacima ASBiH, procenat neobrazovanih lica iznad 64 godine je 6,3% kada su u pitanju muškarci i 29,7 % kada su u pitanju žene. Dalje, među ženama starosti preko 74 godine, njih 43,8% nema nikakav stepen obrazovanja, što je kod muškaraca daleko manje i iznosi 10%.

Domaćinstvo na čijem se čelu nalazi žena izloženo je znatno većem riziku da se nađe u siromaštvu.

Najugroženija skupina žena su samohrane majke ili žene koje su hranitelji domaćinstva. Na lošiji položaj žena utječe i nivo obrazovanja. Prema podacima popisa iz 2013. godine, bez ikakvog obrazovanja je 146.078 osoba u dobi 15 i više godina, od tog broja, 84% čine žene. Stopa nezaposlenih žena u 2017. godini iznosila je 23,1% i smanjila se skoro 7% u odnosu na 2016. godinu. Od 816.000 zaposlenih, 37,6% čine žene, odnosno 307.000, dok od 1.381.000 neaktivnih 60,2% čine žene.

⁴³ Vidi Elvira Bešlija, „Analiza sistemske diskriminacije osoba sa invaliditetom po osnovu uzroka invalidnosti između ratnih i neratnih OSI“, FSU u BiH, novembar 2016., str. 16

Nedostatak efikasnog provođenja propisa o sprečavanju i zaštiti od rodno zasnovanog nasilja, naročito nasilja u porodici, je i dalje veoma ozbiljan problem. Relevantno zakonodavstvo još uvijek nije usklađeno sa Istanbulsom Konvencijom o prevenciji i borbi protiv nasilja u porodici što je uzrok njegove neefikasnosti.

I dalje ostaje potreba usklađivanja sistema za praćenje i prikupljanje podataka o slučajevima nasilja nad ženama, posebno entitetskih zakona. U relevantnim institucijama, kao i u policiji i javnom sektoru, ne postoje odjeli specijalizovani za slučajeve rodno zasnovanog nasilja. Pristup besplatnoj pravnoj pomoći i zastupanju pred sudovima je veoma ograničen. Broj donesenih zaštitnih mjera je i dalje nizak, a opšti sistem za pružanje odgovora i podrške žrtvama treba poboljšati. "Sigurne kuće" su i dalje u većini slučajeva sa skromnim materijalnim finansiranjem, što je u suprotnosti sa postojećim aktima koji regulišu ovu oblast i što je razlog zbog kojeg su neke od njih morale biti zatvorene.⁴⁴

Osnovni problem je što se zakonima garantuje potpuna ravnopravnost spolova, ali u praksi je situacija drugačija.

Nejednakost spolova u praksi u najvećoj mjeri je posljedica jačanja konzervativne, patrijarhalne svijesti u BiH. To je pak posljedica raširenih nacionalističkih ideologija i svijesti kojima je svojstveno neprihvatanje rodne ravnopravnosti.

Isti razlozi u osnovi su diskriminacije LGBT populacije čije se i samo pojavljivanje u javnom prostoru dočekuje radikalnom homofobijom. To je mnogo više od isključivanja, jer teži eliminaciji njihovog samog postojanja.

Jednakost spolova u praksi traži promjenu društvene svijesti, demokratizaciju i osvješćivanje građana što nužno prati usvajanje EU standarda.

4.5. Osobe treće dobi – situacija i osnovni problem

Osobe treće dobi čine 14,2% stanovništva BiH i njihov udio je u stalnom porastu.⁴⁵

Penzioni sistem je najvažniji element socijalne sigurnosti osoba treće dobi.

Penzioni sistem je dio sistema socijalne sigurnosti, odnosno, dio socio-ekonomskih politika koji služi za sprječavanje rizika od siromaštva u slučaju starosti i invalidnosti rada. Na ovaj sistem, osim ekonomskih, bitno utječu i demografske promjene. Trend bržeg starenja populacije predstavlja teret za penzioni sistem i uvjetovao je reforme sistema penzionih osiguranja.

U BiH, broj penzionera je i dalje u stalnom porastu. U FBiH u decembru 2017. Godine, bilo je 412.539 penzionera (za 3.204 više nego u 2016. godini), dok je prosječna penzija iznosila 371,59 KM (2016. godine iznosila je 368,93 KM). Najveći broj korisnika su korisnici starosne penzije, tj. 221.390 penzionera, zatim porodične 118.422 korisnika i invalidske 72.727 korisnika.

⁴⁴ DEP ibidem, str. 25

⁴⁵ AS BiH „popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013 – rezultati popisa

U RS, broj korisnika penzije je takođe u stalnom porastu. Ukupan broj korisnika prava na penziju sa 31.12.2017. godine u RS je bio 260.580 korisnika (2.971 više nego u 2016. godini), dok je broj osiguranika bilo 300.202 (za 7.391 više nego u 2016. godini). Od ukupnog broja penzionera, 145.374 su korisnici starosne penzije, 76.163 su korisnici porodične, 38.761 su korisnici invalidske penzije, dok je korisnika po ostalim pravima bilo 282 korisnika.

Drugi dio problema je nesrazmjer između niskog broja zaposlenih koji izdvajaju za svoje buduće penzije i rastućeg broja penzionera, što je posljedica stagnacije u ekonomskom razvoju. Naš penzioni sistem zasnovan na generacijskoj solidarnosti (tvz. Bizmarkov model) održiv je samo ako na četiri zaposlena dolazi jedan penzioner. U oba entiteta taj odnos je potpuno poremećen, te na jednog zaposlenog dolazi, skoro, jedan penzioner. Rješenje problema je u značajnom porastu zaposlenosti, tj. u ubrzanom ekonomskom razvoju.

Specifične potrebe ove kategorije građana i njihova ovisnost o pomoći drugih stavljaju ih u posebno težak položaj. Žene penzioneri su općenito u težem položaju od muškaraca, jer su u pravilu radile na slabije plaćenim poslovima i samim tim ostvarile niže penzije. Veliki dio ukupne javne potrošnje ide na penzije gdje najveći problem predstavljaju mogućnosti privilegiranog i prijevremenog penzionisanja.⁴⁶

4.6. Etnički uzroci socijalne isključenosti

Situacija nacionalnih manjina u BiH je specifična u poređenju sa definisanjem nacionalnih manjina u drugim zemljama. Naime, dijelovi konstitutivnih naroda (Bošnjaci, Hrvati, Srbi) koji imaju prebivalište u opštinama, kantonima ili entitetima u situaciji su manjina ako ih ima manje od polovine većinske nacije u toj sredini. Na različitim nivoima BiH ustavnog uređenja različito je stanje, te statistički podaci o "konstitutivni manjinama", što pokazuje i nacionalnu, teritorijalnu homogenizaciju. U BiH 23% stanovništva su manjine, žive u entitetima u kojima druga nacija čini većinu od 75% stanovništva (2% neodređeno), u FBiH 27% su manjina, dok je u kantonima samo 8% stanovnika manjina. U BD je 22% stanovnika manjina, u RS i opštinama RS 10% je manjina, kao i 7% u opštinama FBiH. Izraženo u brojevima, 384.000 Bošnjaka, Hrvata i Srba mogu se smatrati specifičnim "konstitutivnim manjinama"⁴⁷

Njihov stvarni, socioekonomski položaj, je u odnosu na većinsku naciju veoma loš, a Ustav i zakoni koji garantuju njihovu ravnopravnost (obrazovanje, zapošljavanje, itd.) se ne poštuju. Time su oni u velikoj mjeri socijalno isključeni.

U političkom sistemu njihova isključenost je paradoksalno definisana Ustavom BiH tako što se pasivno izborno pravo ograničava "teritorijalizacijom" konstitutivnosti, npr. Srbin iz FBiH nema pravo da se kandiduje za člana Predsjedništva BiH iz reda srpskog naroda. To je ekskluzivno pravo Srba iz RS. Ista je situacija sa Hrvatima i Bošnjacima iz RS koji ne mogu predstavljati svoj narod u Predsjedništvu BiH. Presude Međunarodnog suda u Strazburu u slučajevima Sejdić-Finci, Pilav i Zornić kojima bi "manjinski" Bošnjaci, Hrvati i Srbi dobili to pravo nikad nisu implementirane.

⁴⁶ DEP, ibidem, str. 27 i 28

⁴⁷ AS BiH ibidem

Drugu grupu klasičnih manjina (17 u BiH) čine Romi (13. 000) i druge nacionalne manjine (20. 000). Nezavisno od rezultata popisa, procjena je da ima znatno više Roma (70- 80. 000), ali se oni deklarišu kao pripadnici većinske nacije u svojoj sredini, u najvećem broju slučajeva. Sa stanovišta socijalne isključenosti, Romi su u najlošijem položaju u svakom aspektu društvenog života u odnosu na "konstitutivne" i druge klasične manjine.

4.7. Politička participacija i civilno društvo – stanje i politička isključenost

Organizacije civilnog društva trebale su biti jedna od osnovnih poluga političke participacije, političkog uključivanja i aktivizma građana. Nažalost, to se nije desilo.

Značajna, strana donatorska podrška organizacijama civilnog društva (NVO), slično situacijama u drugim postkonfliktnim društvima, rezultirala je stvaranjem "NVO elite" i "projektne industrije", a ne pomaka u razvoju civilnog društva. Sa opadanjem strane finansijske podrške, NVO su se fokusirale na svoju "tržišnu" održivost i opstanak, zaboravljajući sopstvenu misiju.

Dio toga je porast domaćih izvora finansiranja NVO, što bi bilo dobro, da nije netransparentno i često politički "indirektno" uslovljeno. Ukupna izdvajanja vladinog sektora za nevladin sektor u periodu 2007-2012. godine bila su: 2007- 107,2 miliona KM, 2008 – 118,0 miliona KM; 2009 – 114,1 miliona KM; 2012 – 100 miliona KM.⁴⁸

Tranzicija NVO od organizacija civilnog društva na "industriju projekata" i finansijska dominacija domaćih vladinih izvora finansiranja uzrokovali su veoma nisko povjerenje građana u NVO što pokazuju brojne ankete.

Paralelno sa time ankete pokazuju da građani, posebno mladi, nemaju puno utjecaja na donošenje odluka. Manje od polovine mladih, 46,4%, smatra da ima uticaj na poslu, školi ili fakultetu, a svega 7,4% smatra da ima uticaj u političkim ili nevladinim organizacijama. 90,8% mladih nije niti jednom kontaktiralo političare, 87,6% nije prisustvovalo javnom skupu o političkim i društvenim pitanjima, a 90,9% nije učestvovalo u javnim protestima, itd.⁴⁹

Podaci iz istraživanja pokazuju veoma izraženu političku isključenost mladih, te neuspjeh u njihovom motivisanju za političku participaciju. Veoma slični podaci mogu se naći u anketama čitave populacije u BiH.

Sa druge strane podrška NVO od strane nekolicine preostalih međunarodnih donatora, prije svega EK i njene Delegacije u BiH, te UN Agencija, održava dio NVO "na nogama". Prije svega je to kroz uspješno realizovane projekte kao što su "E-konsultacije", a koji omogućuju uključivanje NVO i građana u definisanje politika institucija vlasti.

⁴⁸ FSU u BiH, CPCD "Pismo-glava izdvajanje vladinog sektora za nevladin sektor za 2012. god." Sarajevo 2013, str. 9; Na žalost ne postoje relevantna istraživanja za kasniji period

⁴⁹ Prizma research consulting d.o.o., „Glasovi mladih-istraživanja o mladima u BiH“ UD dijalog za budućnost, Sarajevo maj 2016, str. 60-62

Sporazum o saradnji Vijeća ministara BiH i NVO u BiH, potpisan u novembru 2017. godine, predviđao je institucionalizaciju te saradnje. Nažalost, to još uvijek nije realizovano.

5. Strategije i politike socijalnog uključivanja u BiH – situacija, očekivanja i rezultati

Istraživanje UN-a⁵⁰ na veoma dobar način identifikuje sve nedostatke strateškog planiranja u BiH; nedostatak metodološkog jedinstvenog pristupa, neoperativnost (tj. nedostatak logičkih matrica ili akcionih planova), odsustvo monitoringa i evaluacije implementacije, odsustvo indikatora i budžetskog alociranja za njihovo sprovođenje.

Tako npr. od 69 analiziranih strateških dokumenata na nivou BiH, samo 56% uključuje budžetsku alokaciju, a 40% indikatore; u FBiH 24% uključuje budžetsku alokaciju, a 81% indikatore, u RS 16 % uključuje budžetsku alokaciju, a 4% indikatore.

Stoga se javljaju problem u realizaciji strateških dokumenata, ciljevi se teško ostvaruju.

U opštem smislu, prethodne ocjene vrijede i za strateške dokumente u oblasti socijalnog uključivanja, čiji kratki pregled izlažemo u nastavku.

“Strategija socijalnog uključivanja u Bosni i Hercegovini 2010-2013” (Direkcija za ekonomsko planiranje BiH) rađena je u periodu od 2008. do 2010. godine uz podršku DFID-a. Ona je predviđala izradu akcionog plana i finansijskog okvira njene implementacije. Usvojile su je samo Vlada FBiH i BD, dok Vlada RS i Vijeće ministara BiH nisu. I tamo gdje je usvojena, akcioni planovi nisu realizovani.

Znatno bolji rezultat imale su entitetske strategije za poboljšanje položaja osoba sa invaliditetom.

U FBiH usvojena je “Strategija za izjednačavanje mogućnosti OSI u FBiH 2011-2015. godina”.

Analiza njene implementacije pokazuje da je Strategija postavila vrlo ambiciozne ciljeve koji dobro pokrivaju prioritetne oblasti i da predstavlja dokument koji je odlična polazna osnova za djelovanje/planiranje daljnjeg djelovanja. Međutim, u proteklih pet godina, proveden je samo dio aktivnosti i ostalo je da se uradi još puno toga. Naime, Strategija počiva na multisektoralnom pristupu, te je u decentraliziranom i fragmentiranom sistemu vlasti FBiH vrlo teško obezbijediti i njeno provođenje. Tim više što je osviještenost ovog pitanja i za njega vezane pozitivne legislative i obaveza koje je BiH preuzela, različita u pojedinim sredinama, i nije na visokom nivou.⁵¹

U RS je usvojena “Strategija unaprijeđenja položaja OSI u RS 2010-2015. godine.” Analiza njene implementacije daje sličnu opštu ocjenu kao u prethodnom slučaju naglašavajući kao

⁵⁰ UN; “Implementing the 2030 sustainable development goals in BiH – Rapid integrated assesment of key strategic documents”, juli 2018, str. 15-16

⁵¹ Custom concept d.o.o „Analiza implementacije Strategije za izjednačavanje mogućnosti za OSI u BiH 2011-2015“; UNICEF BiH, UNDP, januar 2016. str. 4

teškoću u provođenju malu osviještenost o važnosti pitanja OSI i ističući primjere dobrih praksi ⁵²

Kontinuitet u izradi strateških dokumenta je ostvaren što je veoma pozitivno. U RS je usvojena "Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u RS 2017-2026. godine", a u FBiH "Strategija za unapređenje prava i položaja osoba sa invaliditetom u FBiH 2016-2021."

Obje strategije mogu, svojom realizacijom, imati veliki efekat na socijalno uključivanje OSI. To će zavisiti od realizacije njihovih akcionih planova u praksi.

Zakonodavstvo u oblasti obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, nije senzibilno u odnosu na socijalno uključivanje. Sa druge strane, značajan je broj, posebno u oblasti ranog razvoja i rasta djece, dobrih praksi koje su nastale uz podršku međunarodnih organizacija, posebno UNICEF-a.

Važno je istaći značaj više zakonskih inicijativa. U FBiH je nacrt Zakona o zaštiti obitelji s djecom u parlamentarnoj proceduri. Njime se ukida teritorijalna diskriminacija kada je riječ o visini ili postojanju dječijih doplata što će smanjiti siromaštvo najmlađih. U pripremi su Zakon o jedinstvenim načelima i okviru materijalne podrške OSI, Zakon o udruženjima OSI, Zakon o socijalnim uslugama, itd.

U RS-u je uvedena pronatalitetna naknada za treće (600,00 KM) i četvrto dijete (450,00 KM), te je formiran Savjet za demografsku politiku. Također, realizuje se Projekat "Socijalizacija djece Republike Srpske", u cilju zadovoljavanja razvojnih potreba djece.

"Program ekonomskih reformi Republike Srpske za period 2018-2020. godine" u sektoru "Socijalna uključenost, smanjenje siromaštva i jednake mogućnosti" planira definisanje kriterijuma socijalne sigurnosti za osobe sa invaliditetom koji bi svim osobama sa invaliditetom, bez obzira na sektor u kome ostvaruju prava, garantovali isti nivo kvaliteta usluga. Nacrtom Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti uvodi se pravo na ličnu invalidninu.

6. Zaključci

1. Put BiH prema članstvu u EU tražiće konzistentne politike socijalnog uključivanja. Nije riječ samo o „socijali“ već o svim politikama, većini poglavlja EU stečevine čije se norme moraju realizovati u skladu sa standardima EU, prije sticanja članstva.
2. Stoga strategije socijalnog uključivanja, u skladu sa Ustavom BiH na nivou FBiH, RS i BD, čine najefikasniji alat od značaja za socijalno uključivanje.
3. Kratka situaciona analiza pokazuje odsustvo efikasnih politika, njihovu neusklađenost i veliki broj otvorenih problema, sistemske prirode, koji su prepreka socijalnom uključivanju.

52 Custom concept d.o.o. "Analiza implementacije strategija unaprijeđenja položaja OSI u RS 2010-2015. Godine", UNICEF BiH, UNDP mart 2016, str. 5 i 10

4. Borba protiv sistemske diskriminacije za marginalizovane grupe je preduslov njihovog socijalnog uključivanja.
5. Važno je unaprijediti statistički sistem da bi se na realan način mogla pratiti situacija i problemi socijalnog uključivanja. Svaka je zemlja specifična, te tako i metodologije ocjene siromaštva i socijalne isključenosti to moraju imati u vidu.
6. Novi pristup koncepcijama razvoja, sa ljudskim resursima u fokusu, traži i drugačiji pristup prioritetima strategije socijalnog uključivanja. Umjesto „sektorskog“, (zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvo, itd.) u fokusu trebaju biti marginalizovane, ranjive grupe, te je iz njihove perspektive potrebno razvijati koordinirane politike u svim „sektorima“.
7. Budžetska izdvajanja za najranjivije kategorije stanovništva – nisu fiskalni trošak već investicija u ljudske resurse za razliku od fiskalnih troškova administracije. Stoga su razvojno održivi. Strategije i politike socijalnog uključivanja moraju polaziti od toga. Da bi bile efikasne moraju planirati budžetsku alokaciju za njihovu realizaciju, indikatore za praćenje realizacije te evaluaciju i biti transparentne.
8. Prethodni pristup pratila je i analiza ključnih problema socijalnog uključivanja. Stoga su djeca i mladi, kao najznačajnija ranjiva grupa, u kontekstu budućih ljudskih resursa, nužno prvi prioritet strategija socijalnog uključivanja. Siromašni, OSI, žene, osobe treće dobi, nacionalne manjine, „konstitutivne“ i klasične, marginalizacija političke participacije, čine druge ključne prioritete strategija socijalnog uključivanja.
9. Veoma je važno razvijati javnu svijest o značaju socijalnog uključivanja, te realnim problemima isključenosti marginalizovanih grupa.
10. I ovi zaključci, kao i ocjene iz ovog dokumenta, moraju biti „uključujući“, otvoreni su za učešće svih aktera, prije svega, marginalizovanih grupa, u njihovoj kritici, doradi i daljnjoj konkretizaciji.

ANEKS 1

Bosna i Hercegovina - Osnovni pokazatelji, 2017.

Zvaničan naziv	Bosna i Hercegovina (BiH)
Geografska lokacija	BiH je smještena na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka
Susjedne zemlje	Hrvatska na sjeveru, zapadu i jugu; Srbija na istoku; Crna Gora na jugoistoku
Administrativna podjela	BiH je podijeljena na dva entiteta: Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republiku Srpsku (RS) i Brčko Distrikt
Struktura entiteta	FBiH je administrativno podijeljena na 10 kantona. Kantoni su podijeljeni na ukupno 79 općina. Republika Srpska je administrativno podijeljena na 62 opštine. Grad Brčko je zasebna administrativna jedinica, Distrikt.
Glavni grad BiH	Sarajevo
Klasifikacija	Zemlja visokog humanog razvoja
Dohodovna grupa (Svjetska Banka)	Zemlja gornjeg srednjeg dohotka
Ukupna površina (km ²)	51.209,2: zemlja 51.197, more 12,2
Stanovništvo	3.437.453 (procjena za 2017. godinu)
Gustina naseljenosti	67,1 stanovnika/km ²
Etnička struktura stanovnika	Bošnjaci, Hrvati, Srbi, Ostali i članovi drugih etničkih
Stanovništvo prema polu	50,9 % žene, 49,1% muškarci (Popis 2013)
Prosječno trajanje života po rođenju, godine	77,1; žene 79,6, muškarci 74,6)
BDP/per capita, KM	8.841
GDP/ per capita (2011 PPP \$)	11.714
Bruto domaći proizvod, u mil.KM	32.332
GDP, total (2011 PPP \$ milijarde)	41,1
Indeks humanog razvoja, HDI	0,768
Gender indeks razvoja, GDI	0,924
Indeks nejednakosti raspodjele, IHDI	0,649
Ukupni gubici u razvijenosti zbog nejednakosti, %	15,5
Multidimentionalni indeks siromaštva, MPI (% stanovnika)	0,008
Siromaštvo u iznosu od \$3.20 dnevno (2011 PPP) (%), 2015	0,2

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Federalni zavod za statistiku, Republički zavod za statistiku RS i gdje je naznačeno Human Development Report 2018, profil zemlje

ANEKS 2

1. Milenijumski razvojni ciljevi (UN, 2000)

- Iskorijeniti ekstremno siromaštvo i glad
- Postići univerzalno osnovno obrazovanje
- Promovirati ravnopravnost spolova i osnažiti žene
- Smanjiti stopu smrtnosti djece
- Poboljšati zdravlje majki
- Boriti se protiv HIV/AIDS-a, malarije i drugih bolesti
- Osigurati održivost okoliša
- Razviti globalno partnerstvo za razvoj

2. Ciljevi održivog razvoja (UN, 2015)

- Ne siromaštvu
- Ne gladi
- Dobro zdravstvo
- Kvalitetno obrazovanje
- Jednakost spolova
- Čista voda i kanalizacija
- Obnovljiva i pristupačna energija
- Dobra radna mjesta i dobra gospodarstva
- Inovacije i dobra infrastruktura
- Poništiti nejednakosti
- Održivi gradovi i zajednice
- Odgovorno upotrebljavati resurse osigurati održivu potrošnju i načine proizvodnje
- Zaštiti podneblje
- Održivi oceani
- Održivo iskorištavati zemlju
- Mir i pravednost
- Partnerstvo za održivi razvoj